

EGYPERCES FISCHEREK

Mikor találkoztam az Aachenben élő, 1936-os, kolozsvári dokumentumfilm-es Fischer Istvánnal, hogy újságportrét írjak róla, öt órán át nem álltunk fel az asztaltól. Azóta beszélgetéseink századik óráján is túl vagyunk. Mindig filmes akart lenni, de az illegális kommunista szülők gyermekét némi erőszakkal elzavarták Leningrádba politikai gazdaságtant tanulni. 1956 őszén román kollégái feljelentették elvszerűtlen viselkedése miatt az „események” alatt, erre hazavágták, öt éven át főiskolákból kiltulva lakatosként dolgozott Kolozsváron. Utána Bukarestben befejezte a közgazdaságit, majd elvégezte a filmművészetit. A bukaresti Sahia dokumentumfilmstúdió, majd a román televízió magyar adásának munkatársa lett. 1973-as disszidálása után német riporterként a nagyvilág számos szögletébe eljutott. Filmjei tekintélyes része a kelet-európai országok, illetve Oroszország és a szovjet utódállamok Nyugaton alig ismert életét mutatta be, és olyan nagyságok portréját készítette el, mint Braham, André Kertész vagy Soros György. Életéről, történeteiből könyvet írok.

■ **Moszkva, KGB, Trifonov.** 1980-ban me-részkedtem először vissza a Szovjetunióba, de már német útlevéllel meg a főnökömmel. Az volt a dilemmánk, hogy a mindent tudó KGB vajon rájön-e arra, hogy ez a Fischer Stefan nevű német filmes ugyanaz a Fischer, akit a románok '56-ban kirúgattak Leningrádból? Rájönnek-e, hogy tudok oroszul? Megbeszéltük, egyelőre nem adom jelét. Nos, a KGB sem volt tökéletes, semmi nyoma nem volt, hogy azonosítottak. Igaz, nem is voltam sem kém, sem valami nagy szám.

„A történelem színhelyei” sorozatba a moszkvai olimpiára akartuk elkészíteni a Moszkváról szóló filmet. Úgy terveztük, hogy a kiváló író, Jurij Trifonov fogja írni a film szövegét – aki ősmoszkvai volt, és nagyon sok mindent tudott a városról –, sőt talán ki is hozzuk, hogy olvassa be a szöveget, mert gyönyörű szaftos orosz akcentussal beszélt németül. Kimentünk hozzá, és át is adott nekünk egy másfél oldalas szinopszist, amiben csak ötletek voltak, de mi lelkesek voltunk, hogy vele összehozhatunk egy szép filmet. Csakhogy közbejött az olimpia bojkottja, és a szovjet televízió, a Goszterleradio azonnal lemondta a koprodukciót. A szerződés formálisan közös filmkészítés, valójában csak forgatási engedély volt, aminek fejében vállaltuk, hogy a kész

filmről kazettát küldünk nekik. Ők be akarták venni a szerződésbe, hogy ellenőrzési joguk van a vágásra és a végső szerkesztésre, de a főnökömmel ezt sikerült hosszas viták után töröltetni. A Goszterleradio megkapta a „közös film” vetítési jogát a Szovjetunióra – amivel nem éltek –, de minden más országban az ARD volt a jogtulajdonos.

Trifonovot feltámasztja Ljubimov. 1980-ban tehát nem lett a Moszkva-filmből semmi, de nem adtuk fel, és ahogy a bojkott miatti cirkusz lecsengett, azonnal kértük újra a forgatási engedélyt. Egy szép napon olyan telex jött – akkor még telexen folytak az előkészítő eszmecserek, nem volt sem telex, sem internet –, hogy filmezhetünk Moszkvában, de nevezzük meg azokat az utcákat, ahol forgatni akarunk... Levittük a német nyelvű várostérképet a telexes kislányhoz, és megkértük, másolja be a teljes moszkvai utcajegyzéket. A kislány órákig pötyögte a neveket a telexbe. A partner vette a tréfát, nem kérdezett vissza.

1981 márciusában kellett volna elmen-nünk az utolsó előkészítőre, amikor jött a hír, hogy Trifonov meghalt. Egy ártatlanak tűnő veseműtét utáni embólia vitte el. Ne-künk csak a kis szinopszis maradt tőle. A repülőjegyeink már megvoltak, hát elmentünk megnézni, mit tehetünk nélküle. Pár ötlete

beépült a filmbe, többek között ő gyermekkorában a rakparti káderkaszárnya lakói közé tartozott, amíg le nem tartóztatták, és agyon nem lötték az apját is. A *Ház a rakparton* című kisregényét az egyik legradikálisabb, legmerészebb rendszerellenes írásnak tartom. Ugyanis ebben sikerült úgy ábrázolnia a sztálinizmus rémségeit, szellemi terrorját, hogy csak banális családi ügyekről, szerelmekről meg egy filológus karrierjéről van szó, nem politikáról, nem a légerek szörnyűségeiről. Mégis hatásosabb, mélyenzántóbb rendszerkritika, mint mondjuk Szolzsenyicin indulatos szónoklása a gulágról. Trifonov 1980-ban Ljubimovval közösen dramatizálta a kisregényt, így az ő színpadán láttam először „belülről” a nagy házat.

[...]

A fejések sorszámozott ágyakban keféltek. Már megszűnt ez „A történelem színhelyei” sorozat, mikor leforgattam „A káderkaszárnya” címmel Moszkvában a Trifonov-féle rakparti Nagy Házzal szóló filmet, ami unikális történelmi hely, a szovjet nagyzási mánia díszpéldánya. 1918-ban Lenin és a szovjet kormány elmenekült Moszkvába, mert Pétervárhoz túl közel volt a határ, és úgy tűnt, hogy a breszt-litovszki béketárgyalások ellenére a németek bevonulnak Pétervárra. Moszkva Nagy Péter óta – kétszáz év alatt – teljesen vidéki lett, hiszen nemcsak a cár, de minden központi állami és vallási intézmény, a vezérkar is Péterváron székel. Amikor Leninék Moszkvába menekültek, a szovjet kormány java része a Metropol Hotelbe költözött, mert a Kremlbe nem fért be mindenki. A középkáderek, a funkciók, főtisztek, a kilakoltatások és a rekvirálások ellenére is átmeneti körülmények között laktak, szanaszét a városban, holott Sztálin – a „Hozjain”, a Gazda – szívesebben látta volna őket egy rakáson, megfigyelhetően. A szocialista egyenlősdi helyett ő ekkor hirdette meg, hogy mindenki munkája fontossága, minősége és teljesítménye szerint részesüljön a földi javakból. Ekkor kezdődött a rakparti Nagy Ház építése, a később Gyilaszt által „új osztálynak” nevezett urak palotájaként, az öszszocialista egyenlőségi elvek feladásának nyilvános szimbólumaként. Sztálin példátlanul óriási

házat építtetett. Akkor Európa legnagyobb lakóháza volt, 505 lakásában több mint 3000 ember élt.

A film bevezetőjét egyik mai lakója, Alekszej Batalov színművész, az emlékezetes *Szállnak a darvak* főszereplője mondta el. Egy másik lakó, az egykori, máig tisztázatlan körülmények között elpusztult sztálini miniszter, Kujbisev fia pedig elmesélte, hogy a ház már építése közben gyilkolt. Ő még a Kremlben lakott apjával, amikor tűz ütött ki a munkatelepen, és leégett az állványzat, emiatt az építkezés tűzoltóparancsnokát főbe lötték.

A háznak 25 bejárata, 25 lépcsőháza van, kapujában a főbejáratnál egészen a gorbacsovi időkig fegyveres őrség állt. Belső udvarait rejtélyes útvesztők kötik össze, saját asztalosműhelye, könyvtára, étterme, hatalmas színháza, sportterme, szaunája, üzletei és bankfiókja van – minden, amit akarsz. Egy öreg néni mesélte, hogy itt mindenkinek szigorúan a rangja szerint járt lakás, ha például valaki miniszterhelyettesből előlépett miniszterré, akkor ugyanebben a házban egy nagyobb lakást kapott. A ház falait – megszámoztam! – harminchárom emléktábla díszíti.

Az Udarnyik, Élmunkás nevű, ma is működő mozit hozzácsatolták. Mivel a húszas években még eltűrték az avantgárd művészetet, a konstruktivista elemekre hajazó moziépület jól virít a grandomán szocreal – Mussolini palazzóira is emlékeztető, fasisztoid – ház mellett. A legkomikusabb, hogy a lakásokat protokoll szerint, tökéletesen berendezve adták át, a bútorok a házi asztalosműhelyben készültek, az egész házat tervező Borisz Jofan építész rajzai szerint. Ha jól emlékszem, ő odesszai zsidógyerek volt. Nagy sikereket aratott olaszországi milliomosoknak tervezett villáival, aztán hazatért, és megtervezte ezt az örületes házat meg a bútorait. Minden darabon réztáblácska virított, leltári számmal. Ezek a szovjet fejések – miniszterek, rettegett marsallok, zseniális repülőgép-tervezők, nagy művészek etcetera –, valamennyien sorszámozott ágyakban keféltek. Nem a saját, hanem a birodalom ágyában, de remélhetőleg legalább a feleségeken nem volt leltári szám.

A lakók. Zsukov marsall, Hruscsov, Kujbisev, a Mikojan-testvérek – a politikus és a MIG-vadászgépek tervezője –, több tucatnyi tábornok, meg mindenféle nacsalnyik lakott ott, de a ház legprominensebb lakója Szvetlána, Sztálin lánya volt, azelőtt és azután is, hogy férjhez ment. Az apja ritkán látogatta, de olyankor a testőrség megszállta a házat, senkinek sem volt szabad az orrát sem kidugni a lakásából. Külföldi prominens kommunistákat ide nem fogadtak be (a híres Hotel Lux járt nekik), közülük egyedül Dimitrov lakhatott itt, meg egy Wegener nevű, valamikor jól szituált német Jugendstil-festő és grafikus, akinek volt egy szép villája a híres észak-németországi, worpswedei művésztelepen. Meggyőződésből lett kommunista, házat a Vörös Segélynek adományozta, elvette feleségül a lenini kíségető, Marchlewski lányát, és lelkesen kiköltözött a Szovjetunióba. Ő tehát nem saját jogon, hanem a felesége és az apósa címén lakhatott itt. Mikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, ő az első napokban megszólalt a moszkvai rádió német adásában, és nagy antifasiszta szövegek között kilátásba helyezte a náci Németország vereségét. Ez lehetett 1941 nyarán, ám alig pár nap múlva Wegeneret deportálták, mert német volt. Hiába volt jól beszárjbolva Ulbrichtnál és a többi kominternes német szemétnél, akik, akárcsak a magyarok, az elvtársaik kétharmadát feljelentették, kinyírátták. Ám ez az Ulbricht még ebben a társaságban is ritka nagy szemét lehetett. Ezeknek a drága jó elvtársaknak ugyanis egy telefonjába került volna, hogy leszedjék elvtársukat, a festőt a deportálóvonatról, de ők inkább csak sunyítottak. És a meggyőződéses kommunista Wegener végül is a kazahsztáni sztyeppén rakták ki a semmibe, ott halt éhen, ott is temették el. Történetét a fia mesélte el a filmben. A ház ablakából Wegener többször megfestette a Kremlt, láthatóan csökkenő lelkesedéssel.

A „tintartó” felrobbantása és újjáépítése. A Nagy Házzal szemben, a folyó túlsó partján állt a Megváltó Krisztus Székesegyháza, Oroszország legnagyobb katedrálisa, amit a cár a Napóleon feletti győzelem emlékére építtetett a századik évfordulón,

1912-ben, és az akkori legnagyobb orosz művészek, szobrászok, festők díszítették. 1938-ban felrobbantották, mert ennek a helyére akarták építeni a szovjet felhőkarcolót, amit szintén Jofan tervezett, akinek a műhelye és lakása szintén a Nagy Házban volt. Ez lett volna akkor a világ legmagasabb épülete, a tetején egy hetvenméteres Lenin-szoborral, a díszterembe pedig 21 ezer helyet terveztek. El is kezdték volna építeni, csak ehhez előbb fel kellett robbantani a templomot. A ház lakói ablakaikból végignézték ezt a barbár rombolást. Másfél évig hordták el a katedrális romjait. Nagy propaganda-hadjárat közepette nekifogtak a szovjet szuperpalota építésének, amit azonban a második világháború félbeszakított. Állítólag a készülő felhőkarcoló traverzeiből készültek a Moszkva előtti tankcsapdák, a keresztbe hegesztett sínek, amivel a német tankokat kívánták megállítani. A háború után Sztálin nem folytatta a palota építését, a székesegyház helyére egy hatalmas, melegített vizű úszómedence került. Évtizedekig jártak ide a moszkvaiak fürödni, ám Jelcin idején elhatározták, hogy újjáépítik a székesegyházat. Az orosz építészek zöme könnyörgött, ne tegyék, mert építészetileg az eredeti is félresikerült, nem illett a városképbe, értékes műalkotásai pedig amúgy is elvesztek örökre. Hiába könyörögtek, az egyház hajthatatlan volt, végül a kilencvenes években óriási költséggel betonból újraöntötték a „csernyl-nyicát”, a tintartót – a kupola formája ugyanis erre emlékeztetett. A katedrális most ott áll ezen az elátkozott helyen, ahol a századok során már két templom leégett, a harmadikat pedig felrobbantották. Mostanság Putyin és Medvedyev odajár istentiszteletre.

„Én nem vagyok Giordano Bruno!”
A harmincas évek végén a nagy tisztogatás során csapatostól vitték el az embereket a Nagy Házból, majd aki elvittette és kinyírat-ta őket, azokat is elvitték és kinyírták. Mikor forgattam, még volt az épületben egy házmúzeum, ahol ki volt állítva a ház kivégzett lakóinak háromszáznál több nevet tartalmazó listája. Hogy a kivégzettek maguk hány embert végeztek ki, nem tartják számon.

A kivégzések mechanizmusát egy hírhedt szovjet karikatúrista, Borisz Jefimov fogalmazta meg, aki 105 évet élt, és 2009-ben halt meg. Kolcov, a híres szovjet sztárrporter édestestvére volt. A Sztálinhoz bejáratos Kolcovot Hemingway megörökítette az *Akiért a harang szól* című regényében, ő ott Karkov néven a spanyol polgárháborúbeli szovjet újságíró és komiszár. Kolcov ocsmány lelkendező cikkeket írt Buharinék kivégzésekor, azonban ez sem akadályozta meg, hogy őt is kinyírják, szépséges német feleségével, Maria Ostennel együtt. Ám testvérét, Boriszt ez nem korlátozta abban, hogy tovább szállítsa rettenetes politikai karikatúráit. Ezt is bevágtam a filmbe, és megkérdeztem tőle, hogy van ez, hogy a maga testvérét kivégezték, és maga tovább dolgozik a gyilkos rendszernek, mintha semmi sem történt volna. Maga mit kívánna? – kérdezett vissza az öreg. Azt, hogy az anyámat is kinyírassam, szeretett gyermekeimet is kinyírassam egy hősi gesztusért? Biztos vagyok benne, hogy a helyemben Giordano Bruno elment volna a máglyára, csakhogy én nem vagyok Giordano Bruno, én csak egy kis karikatúrista vagyok – mondta. Aztán elmagyarázta, hogy folyhatott a pártkáderek szörnyű irtása.

Kujbisev fia is ugyanazt mesélte, nevezetesen, hogy mindenki azt hitte, ha letartóztatnak valakit, az biztos elkövetett valamit. Részt vett valami szervezkedésben, de neki nem lehet semmi baja, mert ő nem vett részt semmiben. Nagyon késve jöttek csak rá, hogy nem kell ahhoz semmit sem tenni, hogy valakit elvigyen a KGB. Találomra vették el az embereket, és Kujbisev fia, aki még mindig ott lakott a házban, hozzátette, hogy voltak a házon belül baráti körök, akik összejártak, és mindenki úgy gondolta, ha az egyiküket elvitték, sőt a másodikat is, akkor már a többit is el fogják vinni. De nem így lett, véletlenszerűen „ritkítottak”. Éjjel kettőkor, háromkor érkeztek, és a lakók tudták, ha egy lakás összes szobájában felgyulladtak a lámpák, ott házkutatás folyik, még a gyerekek is tudták: másnapról egy játszótárrsal kevesebb lesz... Évekig élt éjjelről éjjelre csengőfrászban a szovjet elit, reszketve hallgatóztak, melyik emeleten áll meg a lift,

hol csapódnak az ajtók, merre kopognak a kágébések csizmái. Voltak olyan szemtanúim, akik nagyon kiváltságos és ottani mértékkel mérve hallatlan jómódban töltötték a gyermekkorukat a Nagy Házban, addig, amíg el nem vitték apukát, mert akkor mehettek a fenébe. „A nép ellenségeinek” a gyerekeit legtöbbször más neveken berakták egy árvaházba, aztán évtizedekkel később kutathattak testvéreik, szüleik után. Az öreg Jefimov nagyon pontosan megfogalmazta: rengeteg időbe tellett, amíg az emberek megértették, hogy ártatlanul visznek el mindenkit. De akkor már késő volt.

A liftesek hajbókoltak, és fogadásokat kötöttek a lakók életére. A másik hihetetlen sztorit Lev Razgon mesélte, aki nem lakott ott, de bejáratos volt a házba, és 17 évet húzott le a gulágon. Egy nagynevű aktivista fia volt a barátja, aki 1937 körül felháborodva mesélte neki, hogy a ház liftesei fogadásokat kötnek arra, kit fognak legközelebb letartóztatni. 25 lift volt a házban, talán kétannyi előzékeny liftes, akik miközben udvariasan hajbókoltak, meg nyitogatták és csukogatták az ajtót az elvtársaknak, a hátuk mögött pénzt tettek az életükre. És aki arra fogadott, aki ezt elmesélte, az nemsokára nyert is.

Egy idősebb tanárnő elmondta, hogy mikor a szüleit elvitték, a parasztasszony dadájuk odaállt a kágébések elé, megfogta őt meg a testvérét, és azt mondta: akkor ő is megy a gyerekekkel, őket nem hagyja. Erre a KGB elmasírozott. A lakásból persze repültek, de ez az írástudatlan asszony, nagy nyomorúságában is felnevelte a két négy-öt éves korú gyereket, megmentette őket az árvaháztól, attól, hogy elvegyék a nevüket. Ennek a dadának köszönheti, hogy tanulhatott, tanárnő lehetett, de talán az életét is. A dada a forgatáskor sajnos már nem élt.

Szelleműzés pópával, ikonnal. Lefilmezhattük az építész Jofan műhelyét. Ott álltak a nagy szovjet palota makettjei és terve is. A Nagy Ház környezetében még volt két érdekes dolog. Közvetlenül mellette áll még most is egy kis színes, hagyományokos orosz templom a Moszkva folyó partján. Telke az ős-KGB, az opricsnyikok, Rettenetes Iván pribékbandájának vezére, Maljuta Szkuratové volt, és ő építtette oda a templo-

mot. Erről az a legenda járja, hogy a folyó alatt alagút vezetett egyenesen a Kremlbe. Voltak, akik még gyermekkorukban bemász- tak oda. A templom pincéjében csontváza- kat találtak, de alagutat nem. Azóta a temp- lomot újjáépítették, és hagyományhű papja jár a Nagy Házba lakásokat szentelni, hogy kiűzze belőlük a gonoszt. Sajnálkozott, hogy kevesen hívják. A házban lévő bankfiókban biztonsági okból nem engedtek forgatni, pe- dig éppen tőlük űzte ki a gonoszt szentelt- vízzel a bátyuska. De az ajtón, a rácson ke- resztül sikerült ebbe is bekukkantani, benne is van a filmben.

Az újorosz szokások szerint a Nagy Há- zat is elkezdtek dollárért kiárusítani, amiből például olyan különlegességek sülték ki, hogy Sztálin rettegett titkárának, Poszkrjobi- sevnek a lakását a McDonald's moszkvai igazgatója vette meg. Megkérdeztem volna a misztert, hogy érzi magát a hóhérség laká- sában, de elutasított.

Volt viszont egy orosz újkapitalista, aki bevalotta, nagyon szereti ezt a történelmi házat. Ő ugyan még a Szovjetunió Kommu- nista Pártjától, a Központi Bizottságtól kap- ta a lakását, de, mint mondotta, „ma már nem politikával, hanem kereskedelemmel és közétkeztetéssel” foglalkozik, és a lakás- tulajdonosok közösségének az elnöke. Nem fél a ház szellemeitől? Az ilyesmit manap- ság egyszerű elintézni. Az ember kitesz egy ikont a falra – tényleg ott volt a háta mögött –, akkor a szellemek nyomban eltűnnek. Egyébként egy nagy Mercedesen járt.

Sztálin még mindig közöttük van! 1998-ban, amikor a filmet csináltam, még egy nemesi származású öreg néni is lakott ott, egy ismert szovjet rakétaszakértő özve- gye. Elmesélte, hogy az apukája a forrada- lom előtt valami narodnyik nemesi társasá- gnak volt talán az elnöke is, és elhatározta, hogy életében mindent a népért, a nép javá- ért cselekszik. Szétosztotta a birtokait a pa- rasztjainak, belépett a kommunista pártba, partizánkodott a polgárháborúban. Aztán 1937- ben ő is a nép ellensége lett. Úgy halt meg, hogy rátámadt a KGB-s kihallgatójára, próbálta a pisztolyát elvenni, de nyomban lelőtték. Közben a néni zongorázott kicsit, és érzelmes orosz románcokat énekelt.

Na és Jurij Trifonov, *A ház a rakparton* írója? Szerencsére megtaláltam tőle a német archívumban egy rövid, de nagyon szép in- terjút. Szerinte az emberi emlékezet olyan, mint a fák évgyűrűi. Hiába rakódik rá újabb és újabb réteg, belül ott van a múlt. A film azzal végződött, hogy Lev Razgon, aki a fejekre totózó liftesekről mesélt, azt is el- mondtá, hogy Sztálin még mindig ott van közöttük, a társadalom nem tisztult meg, hiszen a bűnösök nem bűnhődtek meg, az orosz társadalom azzal védi magát, hogy erről inkább nem beszél. És a folyóparti Nagy Ház még mindig azt jelenti, amit hajdan.

[...]

Ugrásra kész törökök, örmények. Az 1983-as örmény filmem előtt sejtettem, hogy darázsfészekbe nyúlok, csak azt nem, mekko- rába. Körülbelül egy éven keresztül gyűjtöt- tem az irodalmat mindenfelől – akkor még nem volt internet –, de amit fel lehetett kajtat- ni az elég jól dokumentált 1915-ös török- örmény összetűzésről, azt összeszedtem. Az én adóm, az ARD kilenc különálló stúdióból áll, kilenc városban, és a mai napig sincs központi igazgatósága. Viszont van egy ko- ordinációs iroda, ahol az országos csatorná- ba szánt témákat – készültek a stúdiókban a helyi adások is – be kellett jelenteni. Az ügy azé, aki először jelentkezik velem, a koordiná- ció nem minősít, csak arra szolgál, hogy ne menjen ugyanoda két stúdió, ne készül- jenek hasonló filmek. Egy terv attól kezdve létezett, hogy a koordináció elfogadta. Mi még csak a kávéházban beszélgettünk arról, hogy Szovjet-Örményország érdekes hely, jó lenne filmet csinálni róla. De még mielőtt bejelentettük volna – az ötlet még papíron sem létezett! –, már jött egy levél a török nagykövetségről, hogy tudomásukra jutott, Örményországról készülünk filmet csinálni, és mivel nem szeretnék, ha a szokásos ha- zugságokat terjesztenék róluk, szívesen küldenék dokumentációt a témáról. Honnan tudták, mit forgatunk a fejünkben? A rádió- zenekarban hegedült egy csinos török lány, a filmlabor főnökének török felesége volt, és még egy törökországi zsidó gyártásvezető jöhetett számításba... Sose tudtuk meg, me- lyikük ültetett a kávéházban a szomszéd asz- talnál, amikor erről beszélgettünk.

A szerkesztő udvariasan azt válaszolta a kultúrattasának, köszönjük, ne küldjön semmit, mi a saját módszerünk szerint szoktunk tájékozódni. Erre postafordultával jött egy láda német nyelvű örményellenes könyv. Ebben a szörnyű öldöklésben talán egyik fél sem volt teljesen ártatlan. Az biztos, a törökök soha nem fogják elismerni, hogy népiertást követtek el.

Hozzáteszem, az örmények sem maradnak el a dezinformációs svindlizésben. Jerevánban bemutattak egy örmény dokumentumfilmest, azzal, hogy neki vannak felvételei a török vérengzésekről. Furcsálltam a dolgot, mert még nem hallottam olyasmiről, hogy kamera előtt mérszázolgtanak – különösen 1915-ben –, de lássuk! Bevittek egy vetítőterembe, és mutattak egy némafilmet, amin azonnal látszott, hogy egy régi játékfilm jelenetei. Gyönyörűen bevilágított, szépen megkomponált felvételeken lökdösik a török katonák tengerbe az örmény nőket, fejeket csapnak le, egy örményt keresztire is feszítenek... Mondom a fiúnak: de hát kolléga úr, magának is tudnia kell, hogy ezek nem dokumentumok, hanem játékfilm-jelenetek. Felhaborodottan kikérte magának, és kirohant a vetítőtől. Soha többé nem láttam.

A román katolikosz. Nem valami simán engedtek be Örményországba. Akkoriban még az örmény terroristák hol itt, hol ott robbantották fel a török konzulátusokat bosszúból az 1915-ös vérengzésekért, Los Angelesben megölték a török konzult. Volt az ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia), az Örményország felszabadítására szervezett titkos marxista hadsereg, ami szerény véleményem szerint akkoriban a KGB egy kicsi, de igen tevékeny fiókja volt. Végül csak elindulhattunk „Armeniába”, sőt még a híres jereváni rádiónál is fogadtak.

Az örményeknek önálló egyháza van, annak idején kimaradt a szkizmából, a szétválásból, így sem ortodox, sem katolikus, de a világ egyik legrégebbi keresztény közössége. Vagy húsz kilométerre Jerevántól, az Ecsmiadzin nevű helységben van az ő kis Vatikánjuk. Ott székel a pápájuk, a katolikosz, ott van a Teológiai Intézet, egy kolostor és egy központi katedrális. Megtudtam,

hogy a jelenlegi katolikosz elődjét a KGB kinyírta, jó ideig katolikosz nélkül voltak, aztán ugyancsak a KGB szerzett nekik egyet, mégpedig furcsa módon épp Romániából. Az ötvenharmadik katolikosz, II. Wazgen, erdélyi örmény volt, még azt is megtudtam, hogy a szebeni német iskolába járt. Interjút kértem tőle. Szovjet kísérdim csúrték-csavarták, végül mégiscsak mehettünk.

Hogy miképp lett egy román polgár katolikosz? A KGB vitte oda. Akkoriban az örményekre szükség volt, nem véletlen, hogy egyedül az örményeknek volt saját hírügynöksége, az Armenpress, és az egész Szovjetunióban példátlanul, saját, örmény nyelven működő, egyenes telexkapcsolata volt Nyugattal. Marseille-ben, Los Angelesben és Szíriában vannak a legnépesebb örmény közösségek, mindenfelé rengeteg örmény lap jelenik meg, hiszen annak idején még Erdélyben, Szamosújváron is mint ha kettő lett volna. A saját hírügynökség és telexkapcsolat ürügye az volt, hogy az örmény lapokat látják el hazai, szovjet anyaggal. Ők egyébként azt tartják magukról, hogy ahol ténél több örmény van egy helyen, ott rövid időn belül előbb egy templom épül, aztán egy iskola nyílik, és hamarosan megjelenik egy örmény újság is... Csak az örmények Jóistene tudja, mik futottak át azokon a telexeken. Le is filmeztem a hírügynökség telexgépeit, ahol a cirilljeles billentyűk alól örmény betűk jönnek elő, amelyeket rajtuk kívül senki sem tud elolvasni. Komoly hepaj volt az örmény buli, ami mögött teljes mellszélességgel ott állhatott a KGB.

Tudtommal Őszentsége előttünk még nem beszélt nyugati tévékamera előtt. Kimentünk Ecsmiadzinba, kísért minket legalább tíz ember, akik mind hallani akarták, mit szövegel a nyugatiaknak az egyházfő. Bevittek egy böhöm nagy fogadóterembe, ott előbb be kellett állítani a kamerát, a világítást, utána várakozni Őszentsége megjelénésére. Oldalt a székeken ültek a fölöttébb kíváncsi zsaruk és hivatalnokok. Észrevettem, hogy a terebéli könyvszekrényekben román könyvek is vannak. Csúcsos csuklyákban titkárok, szerzetesek mászkáltak körülöttünk. Az egyiket megkértem, hogy

menjen be Őszentségéhez, és tudakolja meg, készülhetne-e németül az interjú. A kicsi szerzetes elsündörgött, majd visszásüdürgött azzal, hogy Őszentsége azt mondta, sajnos nem bírja már olyan jól a német nyelvet, hogy vállalhassa az interjút. Kértem, tegye meg azt a nagy szívességet, hogy még egyszer kérdezze meg, nem beszélhetnék esetleg románul? Megint elsündörgött, visszajött, és azt mondta, románul rendben. De ezt csak mi ketten tudtuk! Mire bevonult a katolikosz, leült egy trónszerű karosszékre, hatalmas íróasztal mögé, én pedig vele szemben, és elkezdtünk románul társalogni. Kettőnkön kívül az egész fürkészbanda nem értett egy árva szót sem. Röhhoghattem a markomba. Élveztem a kiszúrást a nem tudom hány hekussal. Vajon ezek után mit jelentettek Őszentsége szavaiból?

II. Wazgent joggal tisztelték, mert Szovjet-Örményországban valóban olyan instancia volt, akihez szükség esetén bárki fordulhatott. Ha például valakinek a gyereke betegségében gyógyszer híján volt, mehetett hozzá, és ő mindig segített is. Vasárnap még egyszer kijöttünk, és filmeztük a miséjét, és véletlenül azt is megláttam a folyosón, amint egy örmény köztársasági miniszter körül néz, aztán gyorsan kezét csókol neki. A szovjet miniszter!

Őszentsége elég vonalasan nyilatkozott, de egyet-mást azért elmagyarázott. Például, hogy miért számít valaki csak akkor örménynek, ha az örmény egyház tagja. Ők a katolizált örményeket, például az erdélyieket már nem tekintik örménynek, mert örmény csak az, akit örmény pap keresztelt meg örményül. Az ő szemükben egyház és nemzet egy és ugyanaz.

A jereváni rádió. Örményországban minden partnertől megkérdeztem, miért szólnak a közismert viccek éppen rádió Jerevánról, miért nem rádió Bakuról vagy rádió Tbilisziről? Hát erre maga a katolikosz is olyasmit válaszolt, hogy ezek a viccek nem szolgálják a népek barátságát. Hasonló beszari marhaságokat mondott mindenki, kivéve az örmény Képzőművész Szövetség elnökét, Grigor Khandzsiant, a jól ismert festőművészt, aki párttag és szovjet funkcionárius létére szentképeket festett, meg hatal-

mas vallásos tárgyú gobelint tervezett a katolikosznak. Ő azt felelte, a jereváni rádió hírért a legjobban egy másik viccel tudom megválaszolni: megkérdezték a jereváni rádiót, hogy melyik a világon a legszebb, a legokosabb, a legzseniálisabb és a leggazdagabb nép? Mire rádió Jereván hallgat fél percig, aztán azt válaszolja: köszönjük a bókot! Ezzel fejeztem be a filmet. Ő volt az egyetlen ember, aki valami épkezláb dolgot mondott az örmény nemzeti öntudatról, Hacsaturjan, Petroszjan, a két Mikojan, Gulbenkjan és Aznavurjan népéről... Egyébként ő volt az egyetlen partnerem, aki nem volt hajlandó oroszul válaszolni kérdéseimre, pedig tökéletesen bírta a nyelvet. Örmény válaszait azonnal, minden egyes kérdés után lefordította nekem oroszra, de előbb udvariasan elmagyarázta, mint örmény művész és tisztségviselő, nem engedheti meg magának, hogy a televízióban más nyelven beszéljen.

Musza Dagh meg a jéghoki. A filmben szoltunk a tömeggyilkosságról, bemutattuk az emlékére állított ízléses jereváni emlékművet. Találtunk egy öreg bácsit is, aki állítólag ott volt 68 évvel azelőtt serdülőként a Mózés-hegyen, a Musza Daghon. Eleinte gyanakodtam rá, de amit mondott, nagyon életszerű volt, és a részletek pontossága, hihetősége szerint igazat beszélhetett. Elmondta, hogy Werfel híres regényének hősei kitaláltak, ám üldözésük, ellenállásuk és menekülésük története valós, és azt is, hogyan szedte fel őket a Musza Dagról egy francia cirkáló. A 45 perces filmnek körülbelül a 22–23. percében került erre szó. A stúdióban este egy ügyeletes jegyzőkönyvvező az adást, azaz percre pontos protokollt vezet, azt is fel kell jegyeznie, ha például három perccel később indul egy műsor. A nézői telefonok is hozzá voltak bekapcsolva, az ő reakcióikat is fel kellett írnia. Amikor elkezdődött a film, az adás ötödik percében bejött az első török tiltakozás, hogy őket megint népirtással vádolják – pedig ez csak a 22. percben került szóba! A jól megszervezett akcióban vagy huszonöt ilyen telefonhívás érkezett, többségük azelőtt, hogy kiejtették volna a filmben azt a szót, hogy török. Ekkora darázs-fészekbe nyúltam. Nagyobb

baj nem lett belőle, a követség sem levelezett többet, viszont életemben nem tapasztaltam olyan hálát, amelyet a filmért az örményektől kaptam. Ám 1915-höz ennek már semmi köze nem volt. Rengeteg köszönőlevél jött, ajándékok is, főképp a külföldön született örményektől, akik soha nem látták a hazájukat, de legalább a filmből megismerhették. Németországban talán harmincezer örmény él, ők engem hálából ki-neveztek tiszteletbeli örménynek, és tíz éven keresztül küldték a lapjukat.

A szakmai vállveregetés. Volt egy kínos sztori ezzel a filmmel kapcsolatban, ami bármelyik másikkal is megeshetett volna. Betervezték a filmet a legjobb esti sávba, fényképes előzetesek jelentek meg minden glancos műsorújságban. Ám éppen ekkor folyt az A csoportos jégkori-világajnokság Németországban. Váratlanul úgy alakult, hogy az NSZK-nak az NDK ellen kellett játszania május elsején az ötödik helyért. Egy ilyen mérkőzés nagy szenzáció volt, hiszen akkor sportkapcsolatok sem léteztek a két német állam között. Keletnémet sportoló vagy edző nyugati médiával, pláne televízióval szóba nem állt, szigorúan tilos volt szegényeknek. A műsorigazgatóság elhatározta, hogy a történelmi német–német hokimérkőzést élőben közvetíti. Emiatt az én örmény filmem elmaradt, csak négy-öt hét múlva került adásba. A kínos eset másnap történt. Megállított egy tévés a stúdió udvarán, és megindultan gratulált az előző esti remek örmény filmhez... Majd el-süllyedtem kínomban. Mit mondjak? Égéssem le, szégyenítsem meg? Rémes helyzet volt. Végül csak annyit nyögtem ki, örvendek, hogy tetszett. Hát ennyit érnek a drága szakma vállveregetései. A munkámról komolyan életemben három emberrel, ha tudtam beszélni. Az ilyesmi ritka ajándék.

[...]

Arkagyij Rajkin „szövegírója”: Mihail Zsvanyeckij. Arról szó sem lehetett, hogy a Szovjetunióban, tévében leadták volna valamelyik filmemet, egyiket sem vették át. Illetve egy kivétel volt, a peresztrojka kellős közepén, akkor igen jó kritikát is közölt valamelyik központi szovjet lap erről a munkámról. Németországban is ennek volt a leg-

jobb kritikai visszhangja. A film '87-ben készült, és a hősét érthetetlenül nem ismerik Magyarországon, pedig ma is az egész hajdani Szovjetunió egyik legnépszerűbb embere a satirikus író, Mihail Zsvanyeckij. Talán Hofihoz lehetne hasonlítani, ha nem lenne jobb a humora. A magyarok persze elképzelni sem tudják, hogy létezhet Hofinál jobb.

Zsvanyeckij hangkazettákon lett hallatlanul népszerű. A legsötétebb brezsnyevi időkben, gyorsan terjedt a hangkazetta-kultúra, a hangszamizdat. Közülük kettőt – Vizockijt és Okudzsvát – Magyarországon is ismernek. Az orosz szentháromságban Zsvanyeckij volt a harmadik. Nem tudom, miért ismeretlen, mert kiváló, éles eszű és sziporkázóan szellemes. Kikötői mérnök volt Odesszában, és szabad idejében kultúrházakban, klubokban viccelődött a világgal két-három társával együtt. Odesszában a híres Arkagyij Rajkin megnézte őket, és Zsvanyeckijt meg két társát azonnal elvitte magával Leningrádba, ahol kis színháza volt. Évekig Zsvanyeckij írta Rajkin közzsájon forgó tréfáit és vicceit négerként – azaz névtelenül. Mikor a peresztrojka kezdődött, Misa Zsvanyeckij ezeket az írásokat – sok közülük Rajkin szövegeként már szállóigévé vált a Szovjetunióban – közreadta a saját neve alatt, mire Rajkin azonnal kirúgta.

Min szabad itt nevetni? Akkoriban, ha beültél egy taxiba, vagy elmentél egy nyitott ablak alatt, egész biztos, hogy kazettáról Okudzsava, Vizockij vagy Zsvanyeckij valamelyik felvételét hallottad. Imádták őket az emberek. A portréfilm címe: *Min szabad itt nevetni?* Mutatta, hogy az Urálban meg Szibériában legépelték a szövegeit, azt sokszorosították, mert nem volt mindenkinek magója. A filmhez nehéz volt válogatni, mert gyakran a szovjet hivatalos bikkfanyelvet, a pártpropaganda standard fogalmait és fordulatait parodizálta, amit a német nézők nem ismerhettek. Szerencsémre pont a forgatás idején léphetett Zsvanyeckij először a közönség elé. Addig testetlen hang volt, amit az egész birodalom ismert, a dumái közzsájon forogtak, de senki nem látta még fényképen sem! Nem is akármilyen közönség előtt kezdte, hanem a leningrádi Sport-

palota 13 ezres arénájának nézői előtt. Ez a kis emberke egy szál maga olvasott fel nekik, és egymásután háromszor 13 ezer szerencsés „jegyes” hallgatta meg.

Mivel három este volt, őt magát csak az elsőn figyeltük, a másik kettőn a közönséget, sikerült is elkapni, hogy a szöveg hatására megszületik a mosoly és a nevetés az arcokon. Ekkor már videóra dolgoztunk, ami igen előnyös volt, mert nem kellett törődni a film fogyásával. A felvételekből egy félórás filmet vágtam össze, amiben nyolctíz szatirikus történetecske volt. Próbálok ízelítőt adni belőle. Megyek az utcán – meséli Misa – ,és egyszer csak a hátam mögül rám dörren egy szigorú hang: Nem megfordulni! Nem hátranézni! Továbbmenni, egyenesen tovább! Megyek hát tovább, nem fordulok meg. Nem hátranézni! Továbbmenni! Továbbmegyek, nem nézek hátra. Kicsit jobbra! Jobbra megyek. Tovább előre! Megyek tovább előre. Egy idő után aztán durván rám szól a hang: Kész, ön szabad! Zsvanyeckii szembe néz a közönséggel: Kész. Most szabad vagytok!

Szóval rázós szövegek voltak, és a népek mai napig szeretik. Tegnap láttam Misát a tévében, mert most már rengeteget szerepel. Különösen az emigráció imádjá, mert hőskorra az ő fiatalságuk volt, az ő viccein nőttek fel. Mindenhova meghívják, a 60. születésnapjára hivatalos voltam én is – az emigránsok szervezték New Yorkban, a Carnegie Hallban –, de nem mentem el. Mindenesetre jóba lettünk, és a film többek között azért is sikerült kiválóan, mert a hasonló kaliberű, kiváló német humorista, Hanns-Dieter Hüsck szinkronizálta a szövegeit.

A felszabadító nevetés pillanatai. Kockázatos film volt, a szovjet helyzetet ismerő bennfentesek mondogatták is, hogy ez kamikaze vállalkozás, tuti belebukok, mert nincs az az isten, akinek a kedvéért a nyugatnémetek megértik ezt a humort. Nem így történt. Majd minden lap közölt kritikát a filmről, egy különösen nagy elemzés jelent meg a *Frankfurter Allgemeinen*-ben, ahol főleg azért dicsérték a filmet, mert sikerült benne elkapni a felszabadító nevetés ritka pillanatait. De a legremekebb az volt, hogy a kritikákat egymás mellé rakva – talán tíz vagy tí-

zenkettő volt – kiderült, hogy szinte minden kritikus leírt egy viccet, Misa majdnem minden filmben szereplő viccét felidéztek. „Kígyót melengetett keblén a szovjet kommunizmus!” – csodálkozott, talán a *Bild-Zeitung* kritikusa. Szóval ez volt az egyik legnagyobb sikerem, és a témát én fedeztem fel. Azzal győztem meg a főnökömet, hogy egy rendszer liberalizmusát – ez esetben a Gorbacsov-féle glasznosztjét – azon lehet pontosan lemérni, hogy milyen politikai vicceket tűrnek el.

Misa Odesszában mondta el, hogy ott olyan banditizmus uralkodott, hogy kis kikötői mérnökként kizárólag tréfásan beszélhetett velük. Ezekkel nem lehetett vitatkozni, hát még parancsolni nekik, ezért kezdett kinyáiban humorizálni. Odesszában nem volt ritkaság, hogy valaki nyomtalanul eltűnt. A város Oroszország Chicagója, banditaközpontja volt, híres zsidó gengszterek uralták, Babel örökítette meg őket zseniális odesszai történeteiben. Manapság pedig a New York-i Brighton Beach „Little Odessának” becézett orosz negyedébe áttelepült gengszterekről az FBI is professzionális tisztelettel nyilatkozott, mondva, ilyen agyafürtséget, ilyen kegyetlenséget még ők sem láttak... Szuper izgalmas ez a város, de a városfilmet már Misa filmje előtt megcsináltuk a sorozatban '85-ben a részvételével, ami sajátosan jött össze.

Ugyanis ha egy író akartál a kamera előtt megszólaltatni, engedélyt kellett kérni az Írószövetségtől. Én valahogy telefonon kapcsolatba léptem Zsvanyeckijjellel, és mondtam, hogy a szülővárosáról csinálunk filmet, szerepelne-e benne. Persze. Azt mondta, az engedélyt bízzam csak rá. Közben kértem hivatalos úton is engedélyt, és igen gyorsan azt válaszolták, hogy Zsvanyeckij elvtárs sajnos elfoglalt, nem tud részt venni a forgatásban. Ám ő lejött Leningrádból minden engedély nélkül, és a szülőházában, egy jellegzetes odesszai belső udvaron, kis tréfás történetekben mutatta be a szülővárosát. Szóval ott ismerkedtünk össze. Láttam, hogy fütyül az engedélyekre, és a későbbi interjúban azt mondta, a bőrén érezte, meddig lehet elmenni ezekkel a veszelYES tréfákkal meg az engedély nélküli

szerepléssel. Elmondott egy viccet is, hogy megértsem. Kohn elmegy a rabbihoz, hogy szabad-e neki egy keresztény nőt feleségül venni? Semmi esetre sem, csakis zsidó lányt vehetsz feleségül! Te rabbi, egy csöppet nem szégyelled magad? Az egész hitközség tudja, hogy a feleséged keresztény orosz. Ez igaz, mondja a rabbi, de én senkit sem kérdeztem!

Zsvanyeckij kötet németül. Misa is ezt csinálta: nem kérdezte, mit szabad, mit nem. És miután Rajkin kirúgta, abból élt, hogy meghívták különböző klubokba, üzemekbe, ahol esti összejöveteleken olvasta fel kis történeteit. Sosem rögtönözött, mondván, ő író, a szövegét csak felolvasni volt hajlandó, nem szabadon dumálni. Akkoriban rendszerint natúrban fizették: a gyógyszergyárban gyógyszert, a kolbászgyárban kolbászt kapott, így éldegélt. Elmesélte, hogy egy esetben stikában még a Kremlbe is meghívták, valamelyik felesnek a születésnapjára, és mikor ő bejött, az ünnepelet feles azonnal kiment, csak a felesége maradt ott, annak és a meghívott vendégkoszorúnak olvasott fel. És a Kremlben mivel honorálták? Elintézték, hogy Odesszában az anyukám kapjon végre telefont.

Szülővárosának vaskalapos helyi pártvezérei különösen üldözték Zsvanyeckijt, jó húsz évig itt még klubokban, üzemekben sem léphetett fel, és a magnós szamizdatot sem tűrték. Ezért ottani első nyilvános fellépése, amit szintén elkaptunk, különösen pikáns volt, tudniillik a helyi pártvezetőség nem változott ugyan, most viszont már kénytelen volt szemet hunyni. Ezen az estén volt egy olyan váteszi poénja, amely ma is gyakran eszembe jut: a Nyugatnak addig van jó dolga – mondta –, amíg a mi szovjet határhozaink védik őket tőlünk, a szovjet pol-

gárok betörésétől... Csak két-három évvel később kezdtek nyiladozni a határok, az invázió következményeiről pedig most naponta hallunk.

Amikor kitört a nagy liberalizmus, mindenki azt hitte, hogy Zsvanyeckijnek vége, mert ő tulajdonképpen a szovjet rendszert röhögtette ki, és téma nélkül fog maradni. Nem így lett. Változatlanul a topon van, tegnap láttam az orosz tévében a vele készült nagy műsort, pont olyan jó formában van, mint hajdan, pedig már ő is túl van a hetvenen. Érthetetlen, hogy Magyarországon, ahol úgy szeretik a viccet, nem ismerik őt. Egyébként a róla szóló adásnak alig volt vége, amikor nálam otthon csengett a telefon, és az egyik legnevesebb svájci könyvkiadó, a Diogenes-Verlag igazgatója keresett, hogy hol lehetne megtalálni ezt a Zsvanyeckijt, mert ki akarják adni a szövegeit. Mondom, éppen itt van nálam. Ki is adták, egy kicsit félresikerült, mert rossz fordítót találtak, de megjelent egy kötet németül. Oroszul pedig már gyűjteményes, négykötetes életműkiadása is van.

Nehéz megmondani, hogy az Odessza-film idején honnan tudtam róla. Ljubimov adta volna a tippet? Akkor én, akit csak megismertem, mindenről kérdezgettem. Zsvanyeckij pár szövegét hallottam kazettáról, de nem tudtam, hogy odesszai, hogy mennyire kötődik a városához. Egyébként már megalakult az Odesszaiak Világszövetsége, aminek Misa a díszelnöke. Van egy klubhelyiségük, ahová elvitt, mikor meglátogattam 2001-ben, és ott bemutattuk tizenhat éves késéssel a városról szóló filmet. Ő most híres személyiség, közismert valaki, csak valami oknál fogva a magyar köztudatból kimaradt.

[...]